

**SƏİDƏ FAİQ qızı NAĞİYEVA**

*Fillogiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Bakı Dövlət Universiteti

### **AZƏRBAYCAN HEKAYƏSİNİN MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏ MODELİ**

Bir çox xalqların taleyinə mühacirlik payı düşmüşdür. Azərbaycan xalqı da bu baxımdan istisna deyildir. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının yaşı keçmişə, beş yüz ildən çox zamana dayanmağına baxmayaraq, araşdırılmasının yaşı o qədər də çox deyil; çox az ara–sıra sovet dövründə mühacirət ədəbiyyatını tənqid edən və birtərəfli mövqedə duran tədqiqatları nəzərə almasaq, ümumilikdə 30 illik bir dövrü əhatə edir.

Müstəqillik illərindən başlayaraq mühacirət ədəbiyyatı araşdırma obyektinə çevrildi. Bu dövrdə Bəkir Nəbiyev, Elçin, İsa Həbibbəyli, Nizami Cəfərov, Vaqif Sultanlı, Vilayət Quliyev, Alxan Bayramoğlu, Mübariz Süleymanlı, Şəlalə Hümətova, Həsən Quliyev, Abid Tahirli, Nəsiman Yaqublu, Azər Turan, Təyyar Salamoğlu, Məhərrəm Qasımlı və başqaları mühacirət ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə və şəxsiyyətlərinə həsr edilmiş araşdırmaları bu zəngin irsin çatdırılması və təhlilə cəlb olunması baxımından mühüm yer tutur.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı çoxlu məqalələr, monoqrafiyalar, kitablar və dissertasiyalar yazılmışdır. Forma və məzmun baxımından zəngin olan mühacirət ədəbiyyatı pərakəndə şəkildə araşdırılmışdır. Bu səbəbdən təhlil etmək və müəyyən elmi qənaətlərə gəlmək mümkünsüzdür. M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.B.Məmmədzadə, Ə.Cəfəroğlu, A.Dağlı, A.İldırım, M.Əsəd bəy (Qurban Səid), Gültəkin, C.Hacıbəyli və başqa onlarla ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı, yaradıcılığını, araşdırmaq üçün vaxt, zaman və geniş elmi biliklər tələb edir. Eyni zamanda mühacirət ədəbiyyatı ədəbiyyatşünaslığımızın yeni sahəsi olduğu üçün, onun araşdırılmasında müəyyən problemlər vardır.

Müxtəlif səbəblərdən doğma Vətənlərindən uzaq düşmüş, yaşamağa məhkum olmuş böyük şəxsiyyətlərin yazdıqları əsərləri "Mühacirət ədəbiyyatı" nümunələridir. Belə əsərlərdə əsasən vətənpərvərlik, Azərbaycançılıq ideyaları ideyaları təbliğ olunur. Abid Tahirinin "Azərbaycan mühacirəti" kitabında yazırdı: "Mühacirət ədəbiyyatında azərbaycançılıq ideyalarının tərənnümü məsələsinə toxunaraq yazır: "Mühacir" , "mühacirət", "mühacirət ədəbiyyatı" sözlərini esidən kimi nədənsə həmişə mənim xəyalımda payız axşamı çən-çiskin içində göy üzündən keçən və qərrib-qərrib ötən durna obrazı canlanır. O durna vətən həsrətinin, el-yurd nisbilinin, ayrılıq göynərtisinin könül durnasıdır. Xəyal avazıdan kövrək səsindən qopan yanıqlı bayatıların pərişan ovqatından boylananda o ana yurddan, el-ulusdan ayrı düşməyin göz yaşına bürünmüş qəmli-qubarıdır;

Qamışlıq qalın oldu,

Ayağım yalın oldu.

Mən eldən ayrılmazdım,

Yollayan zalım oldu.

Bənim ağlar, Şirvanım,

Şəkim ağlar, Sən öldün, mən ağladım,

Mən ölsəm, bə kim ağlar?!" (1. s. 3)

Qürbətdə yaşayıb-yaradan şairlərin və yazıçıların yaradıcılığının əsas mövzusunı vətənsəvarlik təşkil edir. Bədii nümunələrdə eyni zamanda qürbət həzinliyi, yangısı, vətən nisgili aparıcıdır. Vətən həsrəti, qəribliyin hüznü demək olar ki, yazılmış bütün əsərlərdə aparıcı ana xətt kimi diqqəti çəkir. İstər nəzmlə, istərsə də nəsrə yazılmış bütün əsərlərdə XX əsr mühacirət ədəbiyyatının, ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrindən, fədakarlarından biri, böyük fikir və mücadilə adamı, Azərbaycan milli istiqlal ideyası uğrunda çarpışan və uzun illər ağır şərtlər altında onu yaşadan Mirzə Bala Məmmədzadədir. O, milli köklərinə bağlı idi və bu səbəbdən də milli birliyin, milli kimliyin qorunub saxlanılmasının vacib olduğunu xüsusi ilə vurğulayırdı.

“Yeni Kafkasya” Azərbaycan siyasi muhacirətinin Məmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə İstanbulda çıxardığı ilk qəzetdir. Qəzet Türkiyə Türkcəsində olduğu üçün latın qrafikasında yayımlanmışdır. “Yeni Kafkasya”da ən çox yazısı olan mühacirlərdən biri də Mirzə Bala Məmmədzadədir. Bolşeviklərin təqibindən İran Ənzəlisinə qaçan Mirzə Bala jurnala məqalələrini ordan göndərib. Tanınmış mühacir jurnalda siyasi xarakterli məqalələrlə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı məqalələr də yazıb. Bundan əlavə, mühacirət nəsr tətqiqatçılarına görə, Mirzə Balanın “Yeni Kafkasya”nın 15 dekabr 1925-ci il tarixli sayında işıq üzü görmüş “On dəfə öldürülən” hekayəsi Azərbaycan mühacir nəsrinin ilk nümunəsidir. Jurnalda Mirzə Balanın “Vətən qaldı” və “İldırım” adlı daha iki hekayəsi çap edilib.

Mirzə Bala Məmmədzadə “Ermənilər və İran”, “Vətən qaldı”, “Muğan xan” əsərlərini Cənubi Azərbaycanda mühacirətdə olduğu dövrlərdə yazmışdır (1924-1927). Bu əsərlərdə Rza şah rejiminin, onun siyasətini, Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra azərbaycanlılara qarşı ayrıseçkilik, heç də xoş olmayan rəftarları, amansızlıqla törədilən erməni təxribatlarını qələmə almışdır. Daşnaksütyun partiyasının Təbrizi erməni hərəkatının ən mühüm mərkəzlərindən birinə çevirməsini tam təhlil etmiş, ermənilərin qanlı əməllərini əsərdə tam şəkildə anlatmışdır. Eynulla Mədətli yazır ki, “Mirzə Balanın Qərb yönü yeniləşmə və milliyyətçi görüşlərinin formalaşmasında M.Ə.Rəsulzadənin və onun nəşr etdiyi “Açıq söz” qəzetinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Sonralar “Milli Azərbaycan hərəkatı” əsərində Mirzə Bala yazmışdı: “Şüurlu bir türk milliyyətçisi sifətilə hərəkat edən böyük Füzulinin dühası Azərbaycanın ədəbi varlığı üzərində XIX əsrin sonuna qədər dörd əsr öz təsirini göstərmişdir. Axundzadə Mirzə Fətəli ilə Həsən bəy Zərdabi və Kırımlı İsmayıl bəydən başlamış Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə qədər hər kəsin Azərbaycan milli hərəkatında bir iştirak payı vardır. Yalnız bir fərqlə ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ictimai bir cərəyan şəklinə girən və bəllurlaşaraq milli-ictimai bir ideologiya mahiyyəti kəsb edən milliyyətçiliyimizi formalaşdıraraq bir sistemə salmış, bir proqram halına gətirmiş, onu dövlət təşkilatı halında əbədləşdirmək üçün ümumiləşdirmiş, onu İstiqlal Bəyannaməsi ilə dövlət təşkilatının təməli etmişdir”. Qeyd edilməlidir ki, bu dolğun dəyərləndirmədə Mirzə Balanın özünün nə qədər dərin fəlsəfi dünyagörüşə malik olduğunu aydın görünür” (3, s. 3). Onun yaradıcılığının böyük bir qismini Vətən, onun tərəqqisi, inkişafı, eyni zamanda həsrət ona qovuşmaq kimi bəşəri mövzular təşkil edirdi. Bu qəbildən Mirzə Bala Məmmədzadənin “Vətən qaldı” hekayəsi diqqəti cəlb edir. Əsərlə bağlı alman tarixçisi, professor Cotthard yazır: “Zaqafqaziya türkləri dövlətqurucu... qabiliyyətə sahibdirlər... 1918-ci il mayın 28-də elan olunan Azərbaycan istiqlaliyyəti türk və Azərbaycan düşməni olan qüvvələrin “isbata” çalışdıqları kimi təsadüfi bir hadisə və ya işin içindən çıxıb bilmək üçün verilmiş bir qərar deyil, məhz uzun zamandan bəri inkişaf etməkdə olan təbii bir təkamülün son mərhələsi və son nəticəsi idi. Bunun belə olduğunu Mirzə Bala Məmmədzadənin bu günlərdə nəşr etdirdiyi dəyərli əsəri olan “Milli Azərbaycan hərəkatı” da bizə isbat etməkdədir. Milli Azərbaycan hərəkatı ilə bağlı indiyə qədər müxtəlif dillərdə yazılan əsər və məqalələrdən və öz araşdırmalarımızdan bildiyimizə görə, Azərbaycan milliyyətçiliyinin inkişafında “Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Partiyası”nın önəmli rolu olmuşdur ki, bunun da isbatını və canlı bir surətdə təsvirini Mirzə Bala bəyin bu əsəri bir daha mükəmməl dəlillərlə ortaya qoymaqladadır” (2, s. 11). Bu əsərlə bağlı alman tarixçisi, professor Cotthard yazır: “Zaqafqaziya türkləri dövlətqurucu... qabiliyyətə sahibdirlər... 1918-ci il mayın 28-də elan olunan Azərbaycan istiqlaliyyəti türk və Azərbaycan düşməni olan qüvvələrin “isbata” çalışdıqları kimi təsadüfi bir hadisə və ya işin içindən çıxıb bilmək üçün verilmiş bir qərar deyil, məhz uzun zamandan bəri inkişaf etməkdə olan təbii bir təkamülün son mərhələsi və son nəticəsi idi. Bunun belə olduğunu Mirzə Bala Məmmədzadənin bu günlərdə nəşr etdirdiyi dəyərli əsəri olan “Milli Azərbaycan hərəkatı” da bizə isbat etməkdədir. Milli Azərbaycan hərəkatı ilə bağlı indiyə qədər müxtəlif dillərdə yazılan əsər və məqalələrdən və öz araşdırmalarımızdan bildiyimizə görə, Azərbaycan milliyyətçiliyinin inkişafında “Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Partiyası”nın önəmli rolu olmuşdur ki, bunun da isbatını və canlı bir surətdə təsvirini Mirzə Bala bəyin bu əsəri bir daha mükəmməl dəlillərlə ortaya qoymaqladadır” (2, s. 12). Vətən birliyi, azadlıq ideyaları, tarixi haqsızlığa qarşı kəskin etirazı, yüksək ideyalı yaradıcılığı, sözün həqiqi mənasında böyük həqiqət güzgüsüdür. Onlar görkəmli mühacirlər taleyin hökmü ilə əqidə uğrunda mübarizə

zamanı mühacir-qərib həyatı yaşamağa məcbur oldular. Azərbaycanın istiqlalını, azadlığını özlərinin müqəddəs haqq işi sayan mühacirlərin vətəndən uzaqlardakı həyatı qəriblikdən doğan nostalgiyadan başqa, həm də bir siyasi çarpışmadır, milli istiqlal mübarizəsidir.

M.B.Məmməd zadə yolunda hər şeyi fəda edən doğma xalqına sanki müraciət edərək belə demişdir: “Əgər bir millət olaraq, türk olaraq, azərbaycanlı olaraq yaşamaq şüur və qənaəti daşıyırsansa, milli bir dövlət halında qurulmaq, azad və müstəqil yaşamaq üçün həyatımızı əsirgəməməliyik” (4, s. 88). “M.B.Məmməd zadə mühacirətdə yazdığı bütün əsərlərində, hətta kiçik məqalə və xəbərlərində belə Azərbaycanda sovet adı ilə davam edən rus işğalçılıq siyasətini kəskin tənqid edirdi. O, Azərbaycanda gedən prosesləri diqqətlə izləyir, hər bir hadisəyə siyasi, ədəbi, mənəvi qiymət verməyə çalışırdı. Sovetlərin siyasətinin millətlər üzərində imperiazimə əsaslandığını bildirən publisist onları siyasi və iqtisadi cəhətdən əsarət altında saxladığını irəli sürürdü. Sovet istilasını ilə bərabər başlayan siyasi, iqtisadi və əskəri işğal nəticəsində xalqın istismar və ruslaşdırma siyasəti ilə üzbəüz qalmasının mahiyyətini açırdı”.

Azadlığın, müstəqilliyin, milli dövlətçiliyin bəzən kifayət qədər dəyərləndirilməməsi vətənpərvərlik tərbiyəsinin doğru-düzgün, ardıcıl aparılmamasının təzahürüdür (5, s. 256).

Hekayə mühacirin həyatı ilə sıx bağlıdır. Əsərin əsas ideyası, verdiyi mesaj Mirzə Bala Məmməd zadənin bütün ömrü boyu dünyaya çatdırmaq istədiklərinin ədəbiyyatda əksidir. “Mühacirətin ilk ayları idi. Mənfur istilanın müdhiş dalğası ilə Rəştə atılmışdım. Rəşt Gilanın mərkəzidir. Şəhərin ətrafını dolaşmaq məqsədilə, arkadaşım ilə bərabər şəhər kənarına çıxmış, «Azərilər məzarını» ziyarətə getmişdik. Bu istila hökuməti tərəfindən zor ilə İrana sövq edilən və burada aclıqdan, xəstəlikdən və bilhəssə qızdırmadan ölənlər milli Azərbaycan nəfərlərinin bir torpaq yığınınan ibarət məzarıdır” (6, s. 2).

Qəhvəxananın qaranlıq bucağından eşidilən Azəri türkcəsiylə olan mahnı sözləri belə həsrəti, vətəni anlatırdı.. Mirzə Bala burada Azəri türkcəsini qeyd etməklə doğma yurdlarından, məmləkətlərindən uzaq düşmüş insanların ana dilinə olan özləmini göstərir.

“Qafqazlıyam...Ay...rılmışım...

e...limdən

Qafqazlıyam...Ayy...rılmışım...

elimdən...

Qorxum bu qədərdir...

Vətən için... ölümədən...”

Vətəndən kənarda qalmaq və Vətəndən kənarda ölüm qorxusudur mühacirin göstərmək istədiyi. O, və onun kimi onlarla mühacirlərin acı taleyi deməkdir bu misralar. Ədibin hekayədə qeyd etdiyi şiddətli yağmur sanki hər şeyi yuyub təmizləyəcək, hər şey yenidən başlayacaq və bu ölüm bitəcək demək istəyirdi.

Aşağıda qeyd olunan könül göynədən bayatıları özünün taleyi kimi yaşayanlar - mühacir qərblər tarixin uzaqlarından, yüz illərin o üzündən olduğu kimi, içərisində yaşadığımız yaxın zamanın bağrından da boylanır.

Qamışlıq qalın oldu,

Ayağım yalın oldu.

Mən eldən ayrılmazdım,

Yollayan zalım oldu.

\*\*\*\*\*

Bənim ağlar,

Şirvanım, Şəkim ağlar,

Sən öldün, mən ağladım,

Mən ölsəm, bə kim ağlar?!

Bir dəfə də olsun göz yaşı axıdılmamış soydaşların soyuq məzarlarına baxdığını qeyd edir. Və təəssüf hissi ilə Vətəndən uzaq düşmüş bu insanların bir müddət sonra tanınmayacaq məzarlarının üzərində göz yaşının tökülmədiyini ürək ağrısı ilə qeyd edir. Göz yaşı yox yağmur suyu bu məzarları yuyurdu, sanki onlar üçün göylər ağlayırdı.

Hekayənin çox nikbin bir sonluğu var idi. Bu son işıqlı gəyəcəyə bir ümid işığı salır:

“- Əvət, yalnız Vətən qaldı!.. İstila bu bulud kimi keçicidir. Madam ki, Vətən qalmışdır, İstiqlal ümidi də qalmışdır!..-deyə mənə döndü. Gözlərində həzin bir təbəssüm sezilirdi... ” (6, s. 2).

Ümumiyyətlə, Mirzə Bala Məmməd zadənin qurbətdə keçirdiyi ömür onun həyatını müəyyənləşdirmiş, yeni düşüncə, fikir və duyğular üçün istiqamət vermişdir. Onun qurbət düşüncələri bütün varlığından süzülüb gəlmiş və o, heç vaxt bir addım da olsun geri çəkilməmişdir.

### İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abid Tahirli “Azərbaycan mühacirəti” Bakı: “Tural-Ə”, 2001, 343 s.
2. Cotthard J. 28 Mayın mənası. “İlham qaynağı” məcmuəsi, № 1, Berlin, 1938, s.11-13.
3. R.Əhmədli “Mirzə Bala Məhəmmədzadə irsinə dair dəyərli araşdırma” məqalə // 525–ci qəzet, 27.02.2018.
4. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992.
5. Bədirxan Əhmədli “Azərbaycan Mühacirət Ədəbiyyatı təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri” // Elm və təhsil, Bakı 2017. 363s.
6. Fuad Azgur “Fuad Azgurdan daha bir Şeir” //“Ədəbiyyat” qəzeti 30 mart 2001

**Саида Фаиг кызы Нагиева**

### **Мирза Бала Мамедзаде модель в Азербайджанской сказки**

#### **Резюме**

В статье рассказывается история Мирзы Бала Мамедзаде, одного из ярких представителей эмигрантской литературы: «Родина осталась». Основная идея этой истории – тоска и любовь к Родине эмигрантов, покинувших родные края по разным причинам, также как Мирза Бала Мамедзаде.

**Ключевые слова:** литература, родина, эмигрантов, общество, тоска, идея

**Saida Faig gizi Nagiyeva**

### **Mirza Bala Mammadzadeh model of the Azerbaijanian tales**

#### **Summary**

The article tells the story of Mirza Bala Mammadzade, one of the brightest representatives of emigrant literature: “The homeland remained”. The main idea of this story is the longing and love for the homeland of emigrants who left their native land for various reasons, as well as Mirza Bala Mammadzade.

**Key words:** literature, homeland, emigrants, society, longing, idea